

امتزاج هنر گریکو-بودیک در جنوب هندوکش

معاون سر محقق فرهاد احمدی

۱۳۹۹ ه.ش

امتزاج هنر گریکو-بودیک در جنوب هندوکش

Assistant Professor Farhad Ahmadi

ISBN 978-9936-661-10-3

9 789936 661103

2020

دولت جمهوری اسلامی افغانستان

اکادمی علوم

معاونیت علوم بشری

مرکز تحقیقات باستانشناسی

انستیتوت باستانشناسی

امتزاز هنر گریکو-بودیک در

جنوب هندوکش

۱۳۹۹ ه. ش

نویسنده: معاون سر محقق فرهاد احمدی

شناسنامه کتاب

نام کتاب: امتزاج هنر گریکو بودیک در جنوب هندوکش

مؤلف: معاون سر محقق فرهاد احمدی

استاد رهنما: سر محقق کتاب خان فیضی

ایدیت و اهتمام: معاون سر محقق غلام حیدر کشکی

ناشر: ریاست اطلاعات و ارتباط عامه اکادمی علوم افغانستان

سال چاپ: ۱۳۹۹ هـ. ش / ۲۰۲۰ م

محل چاپ: الهام نبی زاده، کابل - افغانستان

تیراژ: ۵۰۰ جلد

ISBN: ۹۷۸-۹۹۳۶-۶۶۱-۱۰-۳

حق طبع برای اکادمی علوم محفوظ است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تشریح عكس پشتی كتاب: ستوپه سنگی هنر گیریکو-بودیک ساحه
۰۱۳ مس عینک لوگر قرن (۵-۳) میلادی.
عكاسی: كتاب خان فیضی سال ۱۳۹۱

فهرست مطالب

نظر استاد رهنما / سرمحقق کتاب خان فیضی	أ
تقریظ / سر محقق میرعبدالرووف ذاکر	ه
تقریظ / پوهاند محمد عالم فرهاد	ز
تقریظ / سرمحقق نظر محمد عزیزی	ح
مقدمه	ا

فصل اول

مروری بر گذشته موضوع	ه
----------------------------	---

فصل دوم

ویژه گی معماری در ساحات باستانی جنوب هندوکش ..	۲۱
۱- مناطق مرکزی	۲۱
حوزه شرق	۹۹
حوزه جنوب	۱۱۹

فصل سوم

خصوصیات آثار مکشوفه	۱۲۷
۱- آثار سنگی	۱۲۸
۲- آثار گلی	۱۴۱
۳- آثار سفالی	۱۴۷
۴- آثار عاجی	۱۵۸
۵- آثار چوبی	۱۶۲
۶- آثار فلزی	۱۶۴

فصل چهارم

- ۱۶۹ مطالعه مسکوکات در دوره کوشانی
- الف- مسکوکات طلایی ۱۷۱
- ب: مسکوکات نقره یی ۱۷۶
- ج:- مسکوکات مسی ۱۷۹
- د: مسکوکات برونزی ۱۸۴

فصل پنجم

- تأثیر هنر هلنستیک بالای نقوش دیواری ۱۸۷
- ۱- نقوش دیواری دوره کوشانی ۱۹۰
- ۲- نقوش دیواری کوشانو ساسانی ۱۹۹
- نتیجه گیری ۲۰۹
- پیشنهاد ها ۲۱۵
- منابع و مأخذ ۲۱۶

نظر استاد رهنما

کشور باستانی ما افغانستان با قدامت تاریخی چندین هزارساله خویش توانسته است آثار باستانی را در دل دشت ها و تپه های خویش جا دهد، که این آثار از دوره ماقبل التاريخ آغاز و الی عصر اسلامی را دربر دارد، و تا هنوز آنچنان که باید سروی ها و حفاری های علمی در رابطه به آنها صورت میگرفت، مورد بررسی های علمی قرار نگرفته و به شکل میتودیک و مسلکی تحقیقات انجام نه پذیرفته است، ایجاب مینماید تا با سروی و پژوهش های علمی مورد شناسایی قرارگیرد، از جمله مکتب هنری گریکو- بودیک که در تاریخ افغانستان از اهمیت خاصی برخوردار است و تا هنوز از نظر علمی، هنری و سیستماتیک ویژه گی ها و محتویات این هنر ناشناخته باقی مانده، به منظور روشن ساختن زوایای تاریک تاریخ کشور به ویژه در رابطه به این سبک بایست طی یک پروژه علمی- تحقیقی مورد بررسی قرار میگرفت، که خوشبختانه مطابق پلان دورنمایی مرکز تحقیقات باستانشناسی در این راستا به منصفه اجرا قرار گرفت.

رهنمایی رساله علمی - تحقیقی محترم محقق فرهاد احمدی عضو علمی انستیتوت باستانشناسی تحت عنوان (امتزاج هنر گریکو بودیک در جنوب هندوکش) بعد از طی مراحل قانونی شورای محترم علمی اکادمی علوم تحت پروتوکول (۵۱) مورخ ۱۳۹۱/۱/۲۰ به عهده اینجانب سپرده شده بود، در زمینه چنین ابراز نظر میدارم:

رساله مذکور دارای مقدمه، پنج فصل، نتیجه، پیشنهادات و منابع مآخذ بوده که در فصل اول آن راجع به پیشینه موضوع و آنچه از دانشمندان داخلی و خارجی که در مورد هنر گریکو-بودیک در جنوب هندوکش تحقیقاتی را انجام داده اند، یاد آور گردیده و از کار کرد های الفرد فوشه دانشمند فرانسوی که ریاست تیم باستانشناسی فرانسوی را به عهده داشت و اصطلاح هنر گریکو و بودیک را اولین بار مورد کاربرد قرار داده و موضوعات جالب و علمی را در این مورد ارایه نمود و نیز در این فصل کتب معتبر علمی را درین راستا به معرفی گرفته است.

فصل دوم رساله محترم احمدی که راجع به ویژه گی های مهندسی و معماری در ساحات باستانی جنوب هندوکش تحریر یافته است، محقق محترم ساحات باستانی مورد نظر را به سه دسته (مناطق مرکزی، حوزه شرقی، حوزه جنوب) تقسیم بندی نموده، تمامی این ساحات را ابتدا به معرفی گرفته و بعداً راجع به چگونگی هنر گریکو بودیک با مقایسه فرهنگ بومی و محلی در این ساحات تحقیقاتی را انجام داده که خوشبختانه محقق محترم از عهده این تحقیق به خوبی بر آمده است.

آثار باستانی افغانستان دارای خصوصیات ویژه هنری و فرهنگی بوده که محترم احمدی در فصل سوم رساله خویش خصوصیات آثار مکشوفه جنوب هندوکش را از نظرویزه گی های فوق الذکر به بررسی گرفته و آثار به دست آمده نوع سنگی، گلی، سفالی، عاجی، چوبی و فلزی ساحات متذکره را همه جانبه تشریح و توضیح

علمی نموده و طور مقایسوی با مناطق همجوار به تحلیل آن پرداخته است.

مسکوکات که از جمله اسناد معتبر تاریخی به شمار می رود و به منظور داد و ستد از قدیم باشندگان این سرزمین آن را به کار برده اند، این دست آورد بشری در تعیین دوره های تاریخی ویا سلسله مراتب حکمرانان و پادشاهان اهمیت به سزایی دارد. محقق محترم در فصل چهارم رساله متذکره در این رابطه تماس گرفته و مسکوکات دوره کوشانی را به معرفی و بررسی گرفته است، ابتدا مسکوکات را به چهار دسته (طلایی، نقره یی، مسی و برونزی) تقسیم نموده و بعداً شیوه ضرب، موارد استفاده، نوعیت فلز، رسم الخط، حالت موجود، محل کشف آنها را مشخص ساخته، که موفقانه این بخش را با توضیحات لازم علمی تکمیل نموده است.

محتویات فصل پنج رساله، فرسک ها یا هنر نقاشی دیواری را معرفی میدارد، نقوش دیواری یکی از خصوصیات هنری حوزه جنوب هندوکش بوده، که در این سرزمین قدامت آن به دوره های قبل التاریخ میرسد، فرسک دوره کوشانی، وکوشانو- ساسان که در ساحات مختلف افغانستان به ویژه ساحات وادی بامیان، حوزه کابل، ننگرهار، مس عینک لوگرمکشوف گردیده از ویژه گی های خاص تاریخی و هنری برخوردار بوده، که در آن ها از رنگ های متنوع طبیعی و روغنی استفاده گردیده، که پیرامون آن در این بخش توضیحات لازم صورت گرفته است، به عقیده دانشمندان جاپانی که تحقیقاتی را در طی سالهای اخیر درین عرصه انجام داده اند، اولین بار رنگ روغنی در مغاره های بامیان به کار گرفته شده است و قدامت تاریخی آن نسبت به سایر مناطق

جهان بیشتر میباشد. درین مورد محترم محقق احمدی مطالبی را توأم با تأثیرات هنر هلنستیک در فرسک دیواری، دوره کوشانی و کوشانوساسان ارایه داشته است.

در فرجام محقق محترم از تحقیقات خویش با جمع بندی دقیق، نتیجه گیری نموده و در جریان تحقیق به کمبودی ها و کاستی ها که مواجه بوده طی چند شماره پیشنهاد، موضوعات کلیدی را پیشکش داشته و در تکمیل رساله از میتود کتابخانه یی، تحلیلی و مقایسوی و از اسناد معتبر علمی داخلی و خارجی استفاده کرده و جهت اصلاحات پروژه خویش وقتاً فوقتاً از رهنمایی ها و مشوره علمی بنده استفاده برده است و در این راستا تحقیقات و زحمات موصوف قابل قبول میباشد.

بنأ اینجانب منحیث استاد رهنمای محترم محقق فرهاد احمدی این رساله را مثبت ارزیابی نموده و موصوف را مستحق ترفیع از رتبه علمی محقق به رتبه علمی معاون سرمحقق میدانم و در ضمن چاپ اثر فوق الذکر را پیشنهاد نموده برای محقق محترم موفقیت های مزیدی را از بارگاه ایزد منان استدعا می نمایم.

ومن الله التوفیق

سرمحقق کتاب خان فیضی

۲۰ قوس ۱۳۹۵

تقریظ

یک کاپی پروژه علمی - تحقیقی محترم محقق فرهاد احمدی تحت عنوان (امتزاج هنرگریکو- بودیک در جنوب هندوکش) توسط نامه شماره ۹۵۰/۹۵۸ مؤرخ ۱۳۹۵/۱۰/۱۸ مقام محترم اکادمی علوم به منظور ارائه تقریظ به اینجانب ارسال گردیده که بعد از دقت در خوانش و آوردن تعدیلات در متن آن نظر خویش را بگونه زیر ابراز میدارم:

نگارش رساله را مؤلف محترم با در نظر داشت اساسات مقررات و لوایح اکادمی علوم با مقدمه که در اصل پیش درآمدی در موضوع میباشد، آغاز و سپس با ترتیب پنج فصل، نتیجه، پیشنهادات و در فرجام با ذکر منابع و مآخذ به اتمام رسانیده است.

فصل اول را نویسنده به مروری در پیشینه موضوع اختصاص داده و سعی نموده است تا علل ظهور و پیدایش مکتب هنری گریکو- بودیک را بر ملا سازد که روی این ملحوظ نظریات دانشمندان داخلی و خارجی را پیرامون موضوع انعکاس داده و برخی از کتب و مجلاتی را تحریر داشته که از آن در تکمیل رساله استفاده بعمل آورده است.

مشخصات و علایم هنری مکتب یونانو- بودایی و تفکیک خصوصیات معماری بعضی ساحات جنوب هندوکش موضوعی است که در فصل دوم بصورت فشرده یاددهانی گردیده است.

محترم احمدی در فصل سوم پروژه تحقیقی خویش روی ویژه گی های آثار مکشوفه بعضی از ساحات تحقیق شده مکث نموده و آنها را با مناطق دیگر به مقایسه گرفته است.

مسکوکات که وسیله شناخت تاریخ و فرهنگ مردمان قدیم و یکی از علوم معاونه باستانشناسی می باشد، منبع مؤثق اطلاعات نسبت به

سایر آثار مکشوفه باستانشناسی بوده، در فصل چهارم گنج‌نایده و انواع مسکوکات کوشانی را تشریح نموده است.

محقق مذکور در فصل پنجم راجع به نقوش دیواری و تاثیرات هنر هلنستیک بالای هنر کوشانی ها و کوشانو- ساسان معلومات جامع ارائه داشته و از ساحاتی نام برده که ساختمانهای آن مشحون از انواع نقاشی میباشد.

در فرجام مؤلف محترم نوشته های خویش را جمع بندی نموده و نتایج کلی را بدست آورده است و نیز پیشنهادات مشخصی را در ارتباط به رساله مورد نظریش کش نموده است. منابع و مدارک بخش دیگری از رساله میباشد که از آن در نگارش این پروژه استفاده نموده است. موضوع مهم و بارز درین نبشته اینست که مؤلف مذکور خود عملاً در بعضی از ساحات متذکره به کاوش پرداخته که در غنای پروژۀ افزوده است.

در اخیر باید اذعان نمود که محترم محقق فرهاد احمدی با داشتن تجربه کافی در این راستا توانسته است بصورت صحیح از عهدۀ تحریر این رساله بدرشود که از نظر اینجانب مستحق ترفیع از رتبه علمی محقق به رتبه علمی معاون سرمحقق بوده و پیشنهاد میدارم تا رساله دست داشته تن پوش چاپ گردد. صحت‌مندی و موفقیت نصیب نویسنده باد.

با احترام

سرمحقق میر عبدالرووف ذاکر

منشی علمی مرکز تحقیقات باستانشناسی

کابل ۱۳۹۵/۱۰/۱۸

تقریظ

به اساس مکتوب شماره ۹۴۹/۹۵۷ مورخ ۱۳۹۵/۱۰/۸ ریاست
آکادمی علوم ج.ا.ا. اثر علمی تحقیقی محقق فرهاد احمدی آمر انستیتوت
مرکز تحقیقات باستانشناسی جهت ابراز نظر و ارائه تقریظ به اینجانب ارسال
شده بود اثر متذکره را تحت عنوان (امتزاج هنرگریکو- بودایی در جنوب
هندوکش) مورد پژوهش قرار گرفته سر تا پا مطالعه نمودم اثر مذکور در پنج
فصل تهیه گردیده در فصل اول آن روی پیشینه موضوع توجه محقق مبذول
گردیده و تعداد از کتب و منابع معتبر مرور شده و از نکات جالب و با ارزش
آن جهت غنامندی این اثر استفاده صورت گرفته همچنان فصل سوم اثر
متذکره اختصاص یافته به آثار که از نواحی مختلف جنوب هندوکش کشف
شد و محقق در حد توان و گنجایش اثر سعی نموده به آثاری هنری پردازد
که از هر حیث دارای قابلیت و ارزش هنری بوده همچنان بیانگر مشخصات
سبک هنری گریکو بودیک در یک دور معین از تاریخ میباشد به همین ترتیب
محقق موصوف در فصل چهارم اثر خویش به مسکوکات دوره یونانو باختری،
کوشانی و دوره ساسانی را با تمام ویژه گی های هنری آن ها به بحث گرفته و
در فصل پنجم تاثیر هنر هلنستیک که از اثر امتزاج آن هنر گریکو بودیک
ایجاد گردید به طور مفصل بیان و توضیح شده که نتایج این مطالعات را زیر
عنوان نتیجه گیری بسیار فشرده اما قابل فهم پیشکش نموده.

فلهذا اثر علمی تحقیقی محترم محقق فرهاد احمدی که با استفاده و
مراجعه به منابع و ماخذ معتبر داخلی و خارجی تهیه گردیده از نظر من تایید
است و به ترفیع علمی مورد نظر شان بسنده می دانم و چاپ آنرا جهت
استفاده علاقمندان پیشنهاد می نمایم.

بااحترام

پوهاند محمد عالم فرهاد

استاد تاریخ هنر در پوهنځي هنر های زیبا پوهنتون کابل

تقریظ

مینی بر نامه شماره ۹۵۶/۹۹۸ مورخ ۱۳۹۵/۱۰/۸ و هدایت مقام ریاست عمومی اکادمی علوم افغانستان، مؤظف گردیدم، تا پیرامون رساله علمی - تحقیقی محترم فرهاد احمدی که تحت عنوان (امتزاج هنر گریکو- بودیک در جنوب هندوکش) می باشد ابراز نظر نمایم.

رساله محترم احمدی که در پنج فصل توأم با نتیجه، پیشنهادات و منابع و مآخذ میباشد، توسط اینجانب مورد بررسی و تدقیق قرار گرفته که در زیر با در نظر داشت متن و محتوای این رساله میتوان چنین ابراز نظر نمود:

هنر تزئیناتی و هنر معماری در پیوند با شیوه های دیکوراتیف و میتودهای ویژه هنر هلنستیک در دایره تهذیب و فلسفه تعالیم بودایی در حوزه تمدنی گندهارا و بخصوص در حوزه جنوب هندوکش تا خارج از مرز های شرقی کشور بخش مهم و بحث برانگیز ایست که تحقیق و بررسی این بخش عاری از اشکالات و غامضیت ها نبوده، بلکه تحقیق و پژوهش در این راستا، حوصله مندی دانشمند و محقق را مطالبه مینماید. البته دلایل و علل امتزاج فرهنگ یونانی بویژه هنر های ظریفه چه در بخش معماری و ساختمانی و چه در بخش تزئیناتی با تهذیب و چگونگی تعالیم فلسفی و اندیشه های مذهبی بودایی چه از نظر محتوا و چه از نظر ضرورت های زمانی در دوره های مختلف تاریخی و تحت حاکمیت ها و دعامت ها، برای محقق و پژوهشگر طرق

و راه های گوناگون تحقیق را می گشاید و در هر برهه ازین پاره بایست
توسل به مدارک و منابع که بتواند دانشمند به آن موفقیت و نتیجه نایل
آید دست یازد و نسبت به سایر پژوهش ها طرح و نظر جدیدی بر
گذشته های متون تحقیق شده افزوده گردد.

در این رساله نویسنده محترم، در رابطه با امتزاج هنر گریکو-
بودیک در جنوب هندوکش بعد از یک تحلیل و بررسی پیشینه و سوابق
تحقیق در این زمینه در مورد ویژه گی های معماری، در سه منطقه
یعنی منطقه مرکزی، شرقی و جنوبی توأم با خصوصیات آثار کشف
شده در فصل دوم و سوم خویش بصورت همه جانبه و تحلیلی مطالب
با ارزشی را ارائه داشته است. فصل چهارم و پنجم این رساله پیرامون
مسکوکات با نوعیت مختلف فلزات حاکمیت های کوشانی و قبل از آن
با ویژه گی ها و روش های بخصوص ضرابی، وزن، محتوا و ایکونوگرافی
داخل این سکه ها مطالبی قابل توجه تحقیقی و علمی را عرضه داشته
است.

نقوش دیواری که بخش مهمی هنر نقاشی کلاسیک در دور
باستان بخصوص در عصر کوشانی ها و نیز با داشتن محتوای مذهبی،
جالب ترین پدیده هنری، بشمار میرود، دانشمند محترم با مهارت
چگونگی شیوه و کار برد های هنر نقاشی دیواری را در دوره های
کوشانی و کوشانو ساسانی در مناطق مختلف بویژه در مناطق مرکزی
کشور مورد تحقیق و بررسی قرار داده که عاری از مفاد علمی نبوده و
میتوان پس منظر و سوابق هنر نقاشی دیواری را که اصطلاحاً فرسک
نامیده میشود قدامت آنرا در کشور و کلاً در حوزه مرکزی، نسبت به
سایر سرزمین ها چه در آسیای مرکزی و چه در حوزه مدیترانه یی

بیشتر زمانه گذاری نموده است که البته با ایشان در این راستا موافق میباشم و میتوان تاثیرات هنر نقاشی به شیوه هلنستیک در فرسک های بودایی ملاحظه نمود.

رساله محترم احمدی که در ۱۷۰ صفحه نگاشته شده است، حین بررسی هم ادیت و هم اصلاحات لازم با در نظر داشت قانونمندی بررسی محتوا صورت گرفت که به وزن و اعتبار علمی این رساله افزوده است که دانشمند موصوف در این زمینه با من موافق بوده است. نتیجه و پیشنهادات بشمول منابع نیز در واقع مفاهیم و تحقیق دانشمند محترم را تکمیل نموده است.

من به نوبه خویش کار علمی- تحقیقی محترم احمدی صاحب را تا این جا بسنده دانسته از نظر من ایشان مستحق ترفیع به یک رتبه بالاتر بوده، موفقیت و کامگاری در این راستا از خداوند بی همتا آرزو دارم.

بااحترام

سرمحقق نظر محمد عزیزی

کابل ۲۸/جدی/۱۳۹۵

مقدمه

نگارش این رساله تحت عنوان (امتزاج هنرگریکو- بودیک در جنوب هندوکش) نظر به لزوم دید ریاست مرکز تحقیقات باستانشناسی اکادمی علوم افغانستان وبعد از طی مراحل اصولی و تصویب هیأت رئیسه توسط بنده تحقیق و نگارش یافته است. نظریه وسعت این پروژه که شامل سیزده ولایت در جنوب هندوکش میگردد، کوشش شده که به طور مختصر و فشرده ساحات عمده ولایات سیزده گانه مورد مطالعه و بررسی قرارگیرد. کشور باستانی ما افغانستان نظریه موقعیت جغرافیایی خویش در قلب آسیا همواره محل اتصال و تصادم فرهنگ های مختلف و مهد اصالت فرهنگی و تمدنی بوده در پهلوی اینکه فرهنگ و هنرهای مختلف را در خود جذب نموده فرهنگ بومی خویش را همپا با فرهنگ و تمدن هلنیزم نیز رشد داده است، که از رشد و آمیزش هنر و فرهنگ بومی حوزه باختر و گندهارا در واقعیت امر باعث بوجود آمدن هنر هندو گریک، گریکو بودیک گردید، که در قسمت ظهور و تولد آن در شمال ویا جنوب هندوکش بین محققین و دانشمندان اختلاف نظر وجود دارد که در فصل اول این رساله روی آن بحث صورت خواهد گرفت.

افغانستان يك کشور کوهستانی بوده که سه قسمت خاك آن را کوه ها تشکیل داده، این سلسله کوه از شمال شرق شروع و تا جنوب غرب امتداد داشته و افغانستان را به دو بخش شمال هندوکش و جنوب هندوکش تقسیم بندی نموده و به این ترتیب آب های حوزه کابل و هلمند را از آب های حوزه آمو جدا میسازد. سلسله کوه های هندوکش به دو قسمت تقسیم شده که بنام هندوکش شرقی و غربی نامیده شده، ولی مؤرخین کلاسیک هندوکش را یک قسمت دانسته و بنام آندوکنکانزوس ثبت نموده اند.

هندوکش شرقی از پامیر کوچک (دره زیباک بدخشان) شروع و تا کوتل خاواک ولایت پنجشیر امتداد دارد. طول آن ۳۶۰ کیلومتر و عرض آن در بعضی حصص تا ۲۹ کیلومتری رسد. هندوکش غربی از کوتل خاواک هندوکش شرقی آغاز و تا بند امیر ولایت بامیان وسعت داشته، طول آن ۲۴۰ کیلومتر بوده و به صورت کل طول عمومی این سلسله کوه به ۶۰۰ کیلومتر میرسد.

در این رساله مناطق جنوب هندوکش به سه قسمت مناطق مرکزی، حوزه شرق و حوزه غرب تقسیم بندی شده، فصل اول آن مروری بر پیشینه موضوع است و سعی به عمل آمده است که روی ظهور و پیدایش این مکتب هنری (گریکو-بودیک) مطالبی ارایه گردد.

در فصل دوم این رساله به طور مختصروفشرده ویژه گی های معماری بعضی از ساحات جنوب هندوکش که مناطق آن درفصول بعدی ذکر می‌گردد، مورد تحقیق قرار گرفته وهمچنان مشخصات هنری مکتب یونانو- بودایی نشان داده شده است.

در فصل سوم این اثرروی خصوصیات و ویژه گی های بعضی آثار مکشوفه ساحات تحقیق شده، از قبیل آثارسنگی، گلی، سفالی، عاجی، چوبی وفلزی بحث به عمل آمده وبا سایرمناطق باستانی مورد مقایسه قرار گرفته است.

فصل چارم این رساله مطالعه مسکوکات با کاربرد وشبیه هنر ضرابی در دوره حاکمیت شاهان کوشانی وحتی ساکایی ها در باختر وحوزه گندهارا بوده و کوشش به عمل آمده تا حد امکان مسکوکات، (طلایی، مسی و برونزی) این دوره های با شکوه هنری درزعامت های مختلف مورد تحقیق و ارزیابی همه جانبه علمی قرار گیرد.

در فصل اخیراین اثردرمورد نقوش دیواری و تأثیرات هنر یونانی (هلنستیک) بالای این هنر در دوره کوشانی ها و کوشانو- ساسانی معلومات ارایه گردیده است.

نتیجه، پیشنهادات و منابع ومدارك بخشی دیگر ازین پروژه بوده که درین قسمت سعی به عمل آمده تا نتایج این اثرعلمی- تحقیقی

به طور فشرده انعکاس یابد و پیشنهادات مشخص در رابطه به موضوع و حفاظت ساحات باستانی ارایه گردد.

در اخیر از دانشمندان، مؤرخین و همکارانم که مرا در ترجمه کتب، ترتیب نقشه ها و تهیه عکس ها یاری و مدد رسانیده اند به ویژه از استاد رهنمایم محترم سرمحقق کتاب خان فیضی که در تکمیل این اثر از هر گونه رهنمایی و کمک دریغ نورزیده اند ابراز سپاس و امتنان می نمایم. ومن الله التوفیق